

Όψεις των επιπτώσεων των νεοφιλελεύθερων εκπαιδευτικών πολιτικών στην εκπαίδευση. Οι απόψεις των δασκάλων των ΔΥΕΠ

Χριστίνα Νομικού

Δασκάλα

cnomikou1@gmail.com

Εισαγωγή

Η εγγραφή του προσφυγικού ζητήματος στον δημόσιο και τον πολιτικό λόγο ως ζήτημα αιχμής επισφραγίζει μια μακρά περίοδο γενικευμένης κρίσης σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, η οποία σοβεί από το 2008 και εκδηλώνεται με ένταση το 2010.¹ Η καπιταλιστική οικονομική κρίση² στην Ελλάδα με τη σύννοδη διαχείρισή της από ένα ευρύ φάσμα πολιτικών δυνάμεων οι οποίες αντλούν από ορθόδοξες ή

¹ Συγκεκριμένα τον Απρίλιο του 2010 ο τότε πρωθυπουργός Γεώργιος Α. Παπανδρέου μέσω διαγγέλματος που απηύθυνε στον ελληνικό λαό ανακοίνωσε την πρόθεσή του να καταφύγει στους διεθνείς μηχανισμούς οικονομικής στήριξης (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα) προκειμένου να συνδράμουν μέσω του δανεισμού τους στην απομείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος που είχε διαπιστωθεί για το οικονομικό έτος 2009. Δρομολογήθηκε με τον τρόπο αυτό η σύναψη δανειακών συμβάσεων υπό επαχθείς όρους (μνημόνια) με τον επιμερισμό του κόστους να βαραίνει σχεδόν αποκλειστικά τις δυνάμεις τις εργασίας.

² Η ερευνήτρια υιοθετεί την ανάλυση της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, σύμφωνα με την οποία οι περιοδικές κρίσεις συνιστούν εγγενές χαρακτηριστικό του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής και εκφράζονται μέσα από την πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους. Κρίσιμης σημασίας διαφορά σε σχέση με τις υπόλοιπες προσεγγίσεις (ορθόδοξες ή ετερόδοξες) είναι ότι οι τελευταίες εστιάζουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου αντί της σφαίρας παραγωγής. Δεδομένου ότι η ελληνική καπιταλιστική κρίση έχει προοικονομηθεί ήδη από το 2007 βάσει των εξελίξεων σε διεθνές επίπεδο και παρά τις ιδιαίτερες εκφάνσεις της στο ελληνικό συγκείμενο, παραμένει πρωτίστως μία καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης κατά την οποία ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους επηρεάζει σε βάθος χρόνου αρνητικά την κερδοφορία του κεφαλαίου. Πιο αναλυτικά βλ. Μανιάτης 2017 και Μαυρουδέας & Μανιάτης 2013.

ετερόδοξες ερμηνείες σε σχέση με το χαρακτήρα της συνιστούν το παλίμψηστο εκείνο, η κριτική ανάγνωση του οποίου ερμηνεύει όχι μόνο το αφετηριακό χρονικό σημείο κατά το οποίο η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος τέθηκε στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας αλλά και τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίθηκε η πολιτεία. Πιο συγκεκριμένα, επιτρέπει τη συνάρθρωσή του με βασικές όψεις του τρόπου με τον οποίο υλοποιήθηκε η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική για την εκπαίδευση των προσφύγων αναδεικνύοντας αδυναμίες, ανεπάρκειες και στρεβλώσεις, οι οποίες σχετίζονται τόσο με τους υλικούς όρους, τους πόρους και τα μέσα που είχαν στη διάθεσή τους οι εκπαιδευτικοί όσο και με την ίδια την εργασιακή συνθήκη του συμβασιούχου στην εκπαίδευση, συνθήκη στην οποία εμφλοχωρούν πλήθος αδικιών ως συνέπεια του ειδικού καθεστώτος που την χαρακτηρίζει.

Κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα

Η πενταετία μεταξύ 2010-2015 αποτέλεσε μια μακρά περίοδο έντονων κλυδωνισμών στο πολιτικό σκηνικό³ αλλά και κλιμάκωσης των κινηματικών διαδικασιών.⁴ Οι εκλογές της 12ης Μάη του 2012 α) καταγράφουν ένα υψηλότατο ποσοστό αποχής, β) πιστοποιούν την πτώση του δικομματισμού σε ιστορικό χαμηλό για πρώτη φορά μετά τη Μεταπολίτευση, γ) αναδεικνύουν ως δεύτερο κόμμα τον Συνασπισμό Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ), έναν πολιτικό φορέα που συγκροτήθηκε αρχικά ως εκλογική συμμαχία αριστερών οργανώσεων και προσωπικοτήτων, ο οποίος στην πορεία επανιδρύθηκε ως ενιαίο κόμμα και δ) την είσοδο στη Βουλή, για πρώτη φορά στα ελληνικά χρονικά, της Χρυσής Αυγής, ενός ακροδεξιού ναζιστικού πολιτικού

³ Οι κλυδωνισμοί στο πολιτικό σκηνικό αποτυπώνονται στις αποκολλήσεις που σημειώνονται στο εσωτερικό των παραδοσιακών αστικών κομμάτων με τις αποχωρήσεις βουλευτών τόσο από το κυβερνών κόμμα όσο και από κόμματα της αντιπολίτευσης. Σε μια προσπάθεια αποσόβησης των κοινωνικών αντιδράσεων αλλά και διατήρησης της ηγεμονίας των δυνάμεων του κεφαλαίου σχηματίζεται μεταβατική κυβέρνηση «εθνικής σωτηρίας» χωρίς τη διενέργεια εκλογών, με τη συναίνεση και τη συμμετοχή τριών κοινοβουλευτικών κομμάτων (ΠΑΣΟΚ/Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ)/Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού (ΛΑΟΣ)). Στο αξίωμα του πρωθυπουργού τοποθετείται ο Λουκάς Παπαδήμος, πρώην αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) και πρώην διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος. Ωστόσο, η «συνταγματική ακροβασία», όπως χαρακτηρίστηκε η συγκεκριμένη, αμφισβητούμενης νομιμότητας, ενέργεια, σε συνδυασμό με τις σοβαρές δυσκολίες να γίνει αποδεκτή από το σώμα της κοινωνίας, οδήγησαν έξι μήνες αργότερα σε εκλογές.

⁴ Νέες μορφές πάλης και συλλογικής αντίδρασης εμφανίζονται και αποτυπώνονται μέσω του «κινήματος των πλατειών», το οποίο εκδηλώνεται από τις 25 Μάη έως και τις 15 Ιουλίου του 2011. Συγχρόνως, η ψήφιση του δεύτερου μνημονίου στις 12 Φλεβάρη του 2012 φέρνει σαν επιστέγασμα μία από τις μεγαλύτερες παλλαϊκές κινητοποιήσεις της περιόδου αλλά και μεταπολιτευτικά (Σακελλαρόπουλος 2012, <https://contramee.wordpress.com/2012/10/01/>).

μορφώματος το οποίο μέχρι πρότινος ανήκε στο περιθώριο της πολιτικής ζωής του τόπου. Με τις προσπάθειες για σχηματισμό κυβέρνησης να αποβαίνουν άκαρπες, η εκλογική διαδικασία επαναλαμβάνεται τον Ιούνιο του ίδιου έτους μέσα σε έντονα πολωμένο κλίμα (Terperoglou et al. 2015). Ο δημόσιος πολιτικός λόγος του ΣΥΡΙΖΑ έθετε έως τότε στο επίκεντρό του τη συγκρότηση μιας αριστερής κυβέρνησης με ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά, η οποία με τη λαϊκή στήριξη που θα διασφάλιζε θα ήταν σε θέση να συγκρουστεί με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές και τα μνημόνια. Οι επαναληπτικές εκλογές του Ιουνίου του 2012, αν και επιτρέπουν το σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας μεταξύ ΝΔ, ΠΑΣΟΚ και Δημοκρατικής Αριστεράς (ΔΗΜΑΡ), εμπεδώνουν, παράλληλα, την παρουσία του ΣΥΡΙΖΑ ως ριζοσπαστικού πόλου στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, με αυξημένα ποσοστά και με μικρή διαφορά από το πρώτο κόμμα. Ωστόσο, η μετάλλαξη που συντελείται προοδευτικά στη φυσιογνωμία του ΣΥΡΙΖΑ κατά τη διετία που ακολουθεί είναι χαρακτηριστική και θα αποτυπωθεί ευκρινώς με την άνοδό του στην κυβέρνηση το 2015. Σύμφωνα με τον Μηλιό (2020), εκφυλιστικά φαινόμενα στην εσωκομματική λειτουργία (φατριασμός, οργανωτική αποσάθρωση, αυτονόμηση του προεδρικού γραφείου) επιτάχυναν την ιδεολογικοπολιτική διολίσθηση σε συστημικές ερμηνείες για την κρίση και τον τρόπο εξόδου από αυτήν, απεμπολώντας τα όποια ριζοσπαστικά στοιχεία των αρχικών θέσεων και επεξεργασιών παρουσιάστηκαν προηγουμένως. Η φορολόγηση του μεγάλου κεφαλαίου, οι αναδιανεμητικές πολιτικές και η κοινωνική οικονομία – στοιχεία νεοκεϋνσιανού οικονομικού χαρακτήρα– ουδέποτε ακολουθήθηκαν, με τον Μηλιό να κάνει λόγο για ιστορικό συμβιβασμό του ΣΥΡΙΖΑ με τις οικονομικές ελίτ (Μηλιός 2020). Αντιπροσωπευτική της πολιτικής και οικονομικής ανακολουθίας σε επίπεδο θέσεων και πρακτικών αποτελεί η περίοδος των διαπραγματεύσεων με τους Ευρωπαίους εταίρους, η οποία, λίγους μήνες μετά, καταλήγει σε αδιέξοδο. Τα μέτρα που εισηγούνται οι δανειστές τίθενται στην κρίση του λαού, ο οποίος καλείται να αποφασίσει μέσω δημοψηφίσματος –το οποίο και διενεργείται στις 5 Ιουλίου του 2015– εάν θα έπρεπε να γίνουν αποδεκτά τα νέα οικονομικά μέτρα των θεσμών (ΕΚΤ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο). Ο ελληνικός λαός πορεύτηκε προς την κάλη μέσα σε ένα ασφυκτικό κλίμα πιέσεων ακόμα και από κοινωνικούς φορείς (ΓΣΕΕ, Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού, Δικηγορικός Σύλλογος Αθήνας⁵ κλπ). Με ορατό τον κίνδυνο της χρεοκοπίας και της εξόδου της χώρας από την Ε.Ε, με κλειστές τράπεζες και capital

⁵ ΓΣΕΕ, ΠΟΣΔΕΠ, ΔΣΑ και πολλοί ακόμη τάχθηκαν δημόσια υπέρ του ΝΑΙ στο δημοψήφισμα. Ενδεικτικά παρατίθεται η ανακοίνωση του ΔΣΑ, την οποία εξέδωσε λίγες μέρες πριν τη διεξαγωγή του: <https://www.dsa.gr>

controls, το ΟΧΙ επικράτησε συγκεντρώνοντας ένα συντριπτικό ποσοστό της τάξεως του 61,31%.

Παρά τη δηλωμένη αντίθεση της πλειοψηφίας του λαού στα μνημονιακά μέτρα, η κυβέρνηση, μεταστρέφοντας το «μήνυμα» του δημοψηφίσματος προχωρεί λίγες μέρες αργότερα σε συμφωνία με τους δανειστές η οποία οδήγησε στην ψήφιση ενός ακόμη μνημονίου. Η ταπεινωτική συμπόρευση του ΣΥΡΙΖΑ θα σφραγίσει τη μακρά αυτή περίοδο οδηγώντας στη διάσπασή του και στην προκήρυξη νέων εκλογών για τον Σεπτέμβριο του 2015. Αυτές ανέδειξαν εκ νέου νικητή τον τελευταίο, ο οποίος και προχώρησε τελικά στο σχηματισμό κυβέρνησης με το συντηρητικό κόμμα των Ανεξάρτητων Ελλήνων (ΑΝΕΛ). Με τα επίδικα της προηγούμενης περιόδου (Grexit-χρεοκοπία) να απομακρύνονται, μπαίνει επιτακτικά πλέον στο πολιτικό προσκήνιο, μεταξύ άλλων, και η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος που το προηγούμενο διάστημα επισκιαζόταν από τις εσωτερικές εντάσεις για τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης (Dimitriadi & Sarantaki 2018). Το νέο κυβερνητικό σχήμα των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ καλείται αφ' ενός να αντεπεξέλθει στις δεσμεύσεις που απορρέουν από την επικύρωση της νέας δανειακής σύμβασης με τους Ευρωπαίους εταίρους, εφαρμόζοντας σκληρά νεοφιλελεύθερα μέτρα, αφ' ετέρου να διαχειριστεί την προσφυγική κρίση που έχει αρχίσει ήδη να εκδηλώνεται με αμείωτη ένταση από το 2014. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία το συριακό δράμα βρίσκεται στο απόγειό του, με χιλιάδες αφίξεις προσφύγων στα ελληνικά νησιά, κυρίως σε όσα βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τα τουρκικά παράλια.

Οι επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στην εκπαίδευση

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης διαχέονται σε ολόκληρο το φάσμα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου εξαιτίας της διεύρυνσης και εμπέδωσης των ασκούμενων νεοφιλελεύθερων πολιτικών με τα μέτρα λιτότητας να προβάλλονται ως αναγκαίος και αναπόδραστος μονόδρομος. Τα δημοσιονομικά ελλείμματα πρέπει επειγόντως να εμπεδωθούν στη συνείδηση της κοινωνίας ως συνέπεια του «σπάταλου» κράτους, των μισθών των εργαζομένων και των κοινωνικών δαπανών (Μανιάτης 2011). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γρόλλιος:

«Πρόκειται για μια αυταρχική αναδιάρθρωση η οποία αποσκοπεί στην επιβολή μιας σειράς μέτρων που γυρίζουν τα κοινωνικά δικαιώματα σε καταστάσεις ανάλογες του 19ου αιώνα μέσω συνεχών περικοπών στους μισθούς και στις

συντάξεις, αποδυνάμωσης των συλλογικών και προώθησης των ατομικών συμβάσεων εργασίας, μετατροπής των εργασιακών σχέσεων σε βάρος των εργαζομένων, διατήρησης των μικρών ποσοστών φορολόγησης των εργοδοτών τα οποία ανέρχονται στο μισό των ευρωπαϊκών, μείωσης της αξίας της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας μέσω πολλαπλών φόρων, μείωσης των κοινωνικών δαπανών, πτώσης του μέσου επιπέδου τραπεζικών καταθέσεων το οποίο για πρώτη φορά υπολείπεται του μέσου όρου χρεών σε δάνεια, απαξίωσης των μετοχών των δημόσιων επιχειρήσεων και του ορυκτού πλούτου της χώρας ώστε να αγοραστούν φθηνά από υπερεθνικούς κολοσσούς και ισχυρούς εγχώριους επιχειρηματίες του κυρίαρχου μπλοκ εξουσίας που εποφθαλμιούν πηγές πρώτων υλών και σημαντικά δίκτυα» (Γρόλλιος 2012,7).

Σύμφωνα με την ετήσια συμπερασματική έκθεση του Ινστιτούτου Εργασίας της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ) για το 2015, τα εφαρμοζόμενα προγράμματα δημοσιονομικής πειθαρχίας, λιτότητας και συρρίκνωσης θεμελιωδών εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων αποτυγχάνουν να βγάλουν τη χώρα από την ύφεση. Η συγκεκριμένη μελέτη καταδεικνύει ότι στο διάστημα αυτό οι ευέλικτες μορφές εργασίας επεκτείνονται, ο χρόνος εργασίας ελαστικοποιείται, οι επιχειρησιακές συμβάσεις κυριαρχούν έναντι των συλλογικών, ενώ απελευθερώνονται οι απολύσεις. Συγχρόνως, την ίδια περίοδο, η ανεργία υπερτριπλασιάζεται, ενώ μεταβάλλεται και η διάρθρωση της απασχόλησης, με τη μερική να αγγίζει το 2014 το 10% (από 6% το 2009). Καταγράφεται, επίσης, πτώση της αγοραστικής δύναμης και διεύρυνση της εισοδηματικής ανισότητας, με κύρια χαρακτηριστικά την περαιτέρω φτωχοποίηση των πιο αδύναμων κοινωνικών στρωμάτων αλλά και αύξηση των φαινομένων ακραίας ένδειας και αποστέρησης (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2015). Οι επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών εγχαράσσονται και στο σώμα της δημόσιας εκπαίδευσης. Οι περικοπές των κονδυλίων και η υποχρηματοδότηση συνιστούν πάγια τακτική και αποτυπώνονται πρωτίστως στα επίσημα στοιχεία των προϋπολογισμών του κράτους. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Κέντρου Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ, για το χρονικό διάστημα 2005-2013 η μείωση του συνόλου των δαπανών για την εκπαίδευση ανέρχεται σε ποσοστό 9,8% (ή 100,9 εκ.), τιμή η οποία εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις προ και μετά κρίσης. Συγκεκριμένα, για την περίοδο 2005-2008 καταγράφεται αύξηση κατά 22% (1.513,6 εκ. ευρώ) επί του συνόλου των δαπανών (από 6.806,4 εκ. ευρώ το 2005 σε 8.320,1 εκ. ευρώ το 2008) ενώ, μεσούσης της κρίσης (2008-2013), η μείωση των δημόσιων δαπανών για την εκπαίδευση φτάνει στο 29,9% (από 8.320,1 εκ. ευρώ το 2008 σε 5.831,8 εκ. ευρώ το 2013) (ΚΑΝΕΠ-ΓΣΕΕ 2015α).

Οι μισθοί των εκπαιδευτικών με το Νέο Μισθολόγιο υφίστανται δραματικές περικοπές μέσω του παγώματος για δύο χρόνια των μισθολογικών κλιμακίων, της κατάργησης μιας σειράς επιδομάτων, της αύξησης των εισφορών και της κατάργησης των δώρων των Χριστουγέννων, του Πάσχα και του καλοκαιριού. Οι μειώσεις είναι της τάξεως του 28% για τους παλαιότερους, ενώ αγγίζουν το 47% για τους νεότερους (Ντούλας 2019). Οι μόνιμες προσλήψεις του αναγκαίου εκπαιδευτικού προσωπικού «παγώνουν», με το καθεστώς της ελαστικής εργασίας να γενικεύεται. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Ντούλας, η συνολική κρατική δαπάνη για τους/ις αναπληρωτές/ώτριες εκπαιδευτικούς υπολογίζεται κατά 10% μειωμένη σε σχέση με τη δαπάνη για τους/ις μόνιμους/ες εκπαιδευτικούς, ενώ μεγάλο τμήμα τους πληρώνεται μέσω προγραμμάτων ΕΣΠΑ και όχι από τον τακτικό κρατικό προϋπολογισμό (2019). Συγχρόνως, τα εργασιακά δικαιώματα των εκπαιδευτικών δέχονται σφοδρό πλήγμα. Επιχειρούνται μαζικές συγχωνεύσεις-καταργήσεις σχολικών μονάδων με συνέπεια τη δημιουργία ενός μεγάλου όγκου υπεράριθμων εκπαιδευτικών, που είτε μετακινούνται⁶ είτε μετατίθενται υποχρεωτικά⁷, ενώ αυξάνεται τόσο ο αριθμός των μαθητών/τριών στην τάξη όσο και το ωράριο εργασίας.⁸ Ο «εξορθολογισμός του κόστους» στην εκπαίδευση θα αποτυπωθεί και μέσω της κάλυψης των πλεοναζουσών ωρών που στοχευμένα δημιουργούνται στο διδακτικό ωράριο των εκπαιδευτικών μέσα από τις αλλαγές των ωρολόγιων προγραμμάτων, των συγχωνεύσεων και των πολυπληθών τμημάτων. Σύμφωνα με το υπ' αριθμόν πρωτοκόλλου 137852/Γ2/02-09-2014 έγγραφο του υπουργείου Παιδείας με θέμα «Οδηγίες για τις αναθέσεις των μαθημάτων του Γυμνασίου, του Γενικού και του Επαγγελματικού Λυκείου για το σχ. Έτος 2014-2015», αναπροσαρμόζεται το πλαίσιο διδασκαλίας συναφών γνωστικών αντικειμένων μέσω των δεύτερων αναθέσεων σε εκπαιδευτικούς διαφορετικών ειδικοτήτων, διευρύνοντας την υποβάθμιση των πτυχίων, τις αδικίες και τις συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων επιστημονικών κλάδων της εκπαίδευσης.⁹ Στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση η πρακτική των δεύτερων αναθέσεων θα αποτυπωθεί για πρώτη φορά ρητά στο θεσμικό πλαίσιο¹⁰ το σχολικό έτος 2017-2018 με ρύθμιση η

⁶ <https://edu.klimaka.gr/ekpaideytikoi/wrario-anatheseis/1094-diathesh-ekpaidevtikwn-se-scholeia-symphrwsh-wrariou>

⁷ ΠΔ 48/28-02-2014 (αρθ.2).

⁸ ν. 4152/ 2013.

⁹ Ενδεικτικά παρατίθεται η ανοιχτή επιστολή διαμαρτυρίας προς τον υπουργό Παιδείας από το Συντονιστικό Συμβούλιο του Εργασιακού Τομέα Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ένωσης Πληροφορικών Ελλάδος: https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/168668_anatheseis-mathimaton-telika-poioididaskoyn-ti-sti-deyterobathmia

¹⁰ Π. Δ 79/ΦΕΚ Α 109/01.08.2017.

οποία προβλέπει τη διδασκαλία των μαθημάτων των ειδικοτήτων και από δασκάλους ΠΕ70 προκειμένου να συμπληρώσουν το διδακτικό τους ωράριο.¹¹

Νευραλγικής σημασίας ζήτημα το οποίο συνδέεται με τις ευρύτερες αναδιαρθρώσεις στην εκπαίδευση και την ευθυγράμμισή τους με τις θέσεις του Οργανισμού Οικονομικής Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) αποτελεί η εκ βάθρων μεταβολή του θεσμικού πλαισίου σε σχέση με το σύστημα διορισμών στη δημόσια εκπαίδευση. Η γενικευμένη αδιοριστία των χρόνων της οικονομικής κρίσης σε συνάρτηση με τον μεγάλο όγκο των συνταξιοδοτήσεων¹² γιγάντωσε το φαινόμενο της αναπλήρωσης, ανατρέποντας τα μέχρι τότε δεδομένα σε σχέση με το χρόνο αναμονής για τη μονιμοποίησή τους καθώς και τον τρόπο προσωρινής πρόσληψής τους. Από το 2007 έως το 2010 μια σειρά από νομοθετικές παρεμβάσεις αναδιαμορφώνουν ριζικά τη διαδικασία των μόνιμων διορισμών μέσα από την κατάργηση της επετηρίδας και την αντικατάστασή της από τον γραπτό διαγωνισμό του ΑΣΕΠ εναρμονιζόμενες με τις προτάσεις του ΟΟΣΑ για την ελληνική εκπαίδευση οι οποίες είχαν δημοσιοποιηθεί έναν χρόνο νωρίτερα. Όπως αναφέρει ο Αλέφαντος (2020, 83):

«Το σύστημα του γραπτού διαγωνισμού Α.Σ.Ε.Π., δημιούργησε μια ακόμη μεγάλη λίστα εκπαιδευτικών, μετακύλησε την ευθύνη για το διορισμό στον ίδιο τον εκπαιδευτικό με την επιτυχία ή αποτυχία του, το ζήτημα της ανεύρεσης εργασίας κατέστη από κοινωνικό σε ατομικό, 'απαξιώθηκαν' τα πτυχία, σαν

¹¹ Είναι χαρακτηριστική η μετατόπιση που συντελείται στον επίσημο εκπαιδευτικό λόγο από μεριάς υπουργείου Παιδείας σε σχέση με τη διδασκαλία των μαθημάτων των ειδικοτήτων (Μουσική, Εικαστικά, Θεατρική Αγωγή, Φυσική Αγωγή, ΤΠΕ) στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση μέσα στη διετία 2015-2017. Ενώ για το σχολικό έτος 2015-2016 στο έγγραφο με θέμα «Ενέργειες Προγραμματισμού του εκπαιδευτικού έργου σχολικού έτους 2015-2016» αναγράφεται ρητά ότι τα γνωστικά αντικείμενα της Φυσικής Αγωγής, της Μουσικής και της Θεατρικής Αγωγής μπορούν να διδάσκονται από εκπαιδευτικούς ΠΕ70 «σε εξαιρετικές και μόνο περιπτώσεις» (μάλιστα υπογραμμισμένο με έντονα γράμματα) και «αφού έχει καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια κάλυψης των κενών» (σ. 8) ενώ αντίθετα για τα 1347 σχολεία Ενιαίου Αναμορφωμένου Εκπαιδευτικού Προγράμματος είναι υποχρεωτική η διδασκαλία των παραπάνω μαθημάτων από τους/ις εκπαιδευτικούς του αντίστοιχου κλάδου (με συγκεκριμένες, ωστόσο, προϋποθέσεις για τη διδασκαλία της Θεατρικής Αγωγής από τους ΠΕ70), δεν συμβαίνει το ίδιο και κατά την επόμενη σχολική χρονιά. Το Προεδρικό Διάταγμα του 2017 απαλείφει τις παραπάνω φράσεις κανονικοποιώντας τη διδασκαλία των μαθημάτων των ειδικοτήτων από τους/ις ΠΕ70 επισημαίνοντας: «Σε περιπτώσεις μη κάλυψης των διδακτικών ωρών από εκπαιδευτικούς των αντίστοιχων κλάδων, τα διδακτικά αντικείμενα της Αισθητικής Αγωγής και της Φυσικής Αγωγής δύναται να ανατεθούν και σε εκπαιδευτικούς του κλάδου ΠΕ70 Δασκάλων. Ειδικότερα για τα 4/θέσια και 5/θέσια Δημοτικά Σχολεία η διδασκαλία του γνωστικού αντικείμενου των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας (ΤΠΕ), δύναται να ανατεθεί σε εκπαιδευτικούς του κλάδου ΠΕ70 Δασκάλων οι οποίοι διαθέτουν πιστοποίηση Β' επιπέδου στις ΤΠΕ».

¹² <https://www.kathimerini.gr/economy/local/861586/stis-40-000-oi-aitiseis-syntaxiodotisis-mono-sto-prototetramino/>

αυτά να χρειάζονται επαναβεβαίωση και δημιουργήσαν νέες “επετηρίδες”, μέσω των πολλαπλών πινάκων. [...] Ο κατακερματισμός του εκπαιδευτικού χώρου συνεχίστηκε με την τμηματική αναγνώριση της προϋπηρεσίας για προσωρινή πρόσληψη αρχικά και μόνιμο διορισμό στη συνέχεια με το 16μηνο, 30μηνο, 24μηνο, με τις συνεχείς αλλαγές των ποσοστών για μόνιμο διορισμό που αναλογούσαν στους επιτυχόντες του Α.Σ.Ε.Π. και τους έχοντες προϋπηρεσία χωρίς να είναι πάντα οριοθετημένο το ακριβές ποσοστό της κάθε κατηγορίας».

Η τομή θα έρθει το 2010 όταν με νομοθετική ρύθμιση (Ν. 3848/2010) επαναφέρεται ο γραπτός διαγωνισμός του Α.Σ.Ε.Π. ως αποκλειστικός τρόπος διορισμού στη δημόσια εκπαίδευση, ενώ θεσπίζονται για πρώτη φορά μια σειρά από προσόντα τα οποία μοριοδοτούνται συμπαρασύροντας και τις προσλήψεις των αναπληρωτών. Η έκθεση του ΚΕ.ΜΕ.ΤΕ το 2010 θα κάνει λόγο για μια «πραγματική Οδύσσεια» που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι αδιόριστοι/ες εκπαιδευτικοί, που βλέπουν την προϋπηρεσία τους να εξαυλώνεται μέσα από τις συγκεκριμένες μοριοδοτήσεις που προβλέπει ο νέος νόμος ενώ ωθούνται σε ένα συνεχές κυνήγι μορίων και προσόντων για να εξασφαλίσουν μία θέση στην εκπαίδευση (Κ.Ε.Μ.Ε.Τ.Ε. 2010). Οι μεταβατικές διατάξεις εφαρμογής του νόμου εκπνέουν το 2015¹³ όταν το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ) αποφαινεται ότι οι προσλήψεις των αναπληρωτών θα πρέπει να συμμορφώνονται με τις αρχές της αξιοκρατίας και της ισότητας όπως αυτές προσδιορίζονται και εποπτεύονται από το Α.Σ.Ε.Π. (Αλέφαντος 2020, 43). Το «προσοντολόγιο» στην εκπαίδευση θα καθιερωθεί με ακόμη πιο επιτακτικό τρόπο μέσω του νόμου Γαβρόγλου (Ν. 4589/2019) εμπεδώνοντας στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα τα νεοφιλελεύθερα προτάγματα.

Το κρατικό σχέδιο για την εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων

Το καλοκαίρι του 2015, γνωστό και ως το μακρύ και θερμό «καλοκαίρι της μετανάστευσης» (Κασπάρεκ 2017, 6) αποτελεί χρονιά-ορόσημο κατά την οποία κορυφώνεται μία από τις μαζικότερες μετακινήσεις πληθυσμών από τη Μέση Ανατολή και την Αφρική προς την Ελλάδα. Χιλιάδες αιτούντες άσυλο, στη συντριπτική τους πλειονότητα βίαια εκτοπισμένοι από πολέμους, εμφύλιες συρράξεις, διώξεις και

¹³ Με την τελευταία παράταση να αφορά στις προσλήψεις του σχολικού έτους 2016-2017.

φτώχεια, εγκαταλείπουν με κάθε τρόπο τις εστίες τους επιδιώκοντας να βρουν έναν ασφαλέστερο προορισμό για τους ίδιους και τις οικογένειές τους (Κοτζαμάνης κ.ά. 2016). Μέχρι τον Φεβρουάριο του 2016 οι μαζικές αφίξεις των προσφύγων στην Ελλάδα έχουν προσωρινό χαρακτήρα, καθώς ως χώρα «πρώτης γραμμής» (frontline country) αποτελεί το ενδιάμεσο πέρασμα στο ταξίδι τους προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και τη Σκανδιναβία, που συνιστούν τον τελικό προορισμό τους. Η γενικευμένη αυτή τάση αποδίδεται κυρίως σε λόγους οικογενειακής επανένωσης αλλά και στο ότι οι βορειοδυτικές ευρωπαϊκές χώρες χαρακτηρίζονταν από οικονομική ευρωστία, γεγονός που θα επέτρεπε στους πρόσφυγες να ξεκινήσουν τη ζωή τους από μια καλύτερη αφετηρία σε σχέση με την Ελλάδα (Mavromattis 2016). Την πρώτη «σιωπηρή συγκατάβαση» (Αναστασιάδου κ.ά. 2018, 31) της ελληνικής πολιτείας, των αστυνομικών αρχών και των γειτονικών χωρών σε σχέση με την ανεμπόδιστη διέλευσή τους ακολούθησε μια αλυσίδα μέτρων όπως η κατασκευή φράχτη, οι βίαιες, αποτρεπτικές πολιτικές και οι αποκλεισμοί μέσω της αναπροσαρμογής των εθνικών θεσμικών πλαισίων, με τελική κατάληξη το οριστικό σφράγισμα των συνόρων.¹⁴ Στις 7 Μαρτίου 2016 ανακοινώνεται πλέον και επίσημα από την Ε.Ε. το κλείσιμο της βαλκανικής οδού, παγιδύοντας χιλιάδες ανθρώπους στις παραμεθόριες περιοχές της Ειδομένης, της Βόρειας Μακεδονίας, της Σερβίας και της Κροατίας. Συγχρόνως, αιχμή του δόρατος της επίσημης πολιτικής της Ε.Ε. αναδεικνύεται η συμφωνία μεταξύ Ε.Ε.-Τουρκίας,¹⁵ σύμφωνα με την οποία η Τουρκία αναγνωρίζεται ως ασφαλής τρίτη χώρα στην οποία δύνανται να επιστρέφονται ορισμένες κατηγορίες προσφύγων και μεταναστών από τα ελληνικά νησιά, με τα συμφωνηθέντα ανταλλάγματα.¹⁶ Οι

¹⁴ Σε έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας, δημοσιευμένης τον Απρίλιο του 2016, καταγγέλλονται μια σειρά από αυθαίρετες και εχθρικές αποφάσεις των βαλκανικών χωρών οι οποίες υπονομεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα στερώντας τη δυνατότητα στους εκτοπισμένους να έχουν ακώλυτη πρόσβαση στη διαδικασία ασύλου. Οι αποκλεισμοί από τη Βόρεια Μακεδονία όπως το κλείσιμο των συνόρων για τους Αφγανούς υπηκόους, η απόρριψη όσων Σύρων και Ιρακινών δεν έφεραν ταυτότητα ή διαβατήριο και οι ημερήσιοι αριθμητικοί περιορισμοί εισόδου είναι ενδεικτικοί του κλίματος που είχε διαμορφωθεί λίγο πριν από το οριστικό κλείσιμο των συνόρων τον Μάρτιο του 2016. Για περισσότερα βλ. https://www.amnesty.gr/sites/default/files/pagideymenoi_stin_ellada_-_ekthesi_diethnis_arnistia_aprilios_2016_0.pdf

¹⁵ Η συγκεκριμένη συμφωνία έχει δεχθεί σκληρές επικρίσεις από φορείς και διεθνείς οργανώσεις, όπως το Παρατηρητήριο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα ή η Διεθνής Αμνηστία, οι οποίες στηλιτεύουν τις συστηματικές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις οποίες προβαίνει η Τουρκία μέσω των επαναπροωθήσεων, καθώς επίσης και το γεγονός ότι (σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά κράτη) διατηρεί ακόμη τους γεωγραφικούς περιορισμούς της Σύμβασης της Γενεύης, γεγονός που σημαίνει ότι οι αιτήσεις ασύλου που εξετάζει προέρχονται μόνο από Ευρωπαίους πολίτες, στερώντας με αυτόν τον τρόπο το δικαίωμα από Σύρους, Αφγανούς και Ιρακινούς να αναγνωριστούν ως πρόσφυγες. Για περισσότερα βλ. <https://www.hrw.org/news/2015/10/07/eu-shifting-responsibility-refugees-asylum-seekers> και <https://www.amnesty.gr/blog/20694/7-erotiseis-kai-apantiseis-gia-ti-symfonia-ee-toyrkias>

¹⁶ Στα κίνητρα συγκαταλέγονται α) η χρηματοδότηση με 6 δισ. ευρώ για τη στήριξη του εγχειρήματος,

εξελίξεις αυτές οδήγησαν στον εγκλωβισμό στην Ελλάδα χιλιάδων προσφύγων, με τους μισούς σχεδόν από αυτούς να είναι παιδιά, θέτοντας επιτακτικά το ζήτημα της ένταξής τους στις δημόσιες εκπαιδευτικές δομές της χώρας. Με πρωτοβουλία του υπουργείου Παιδείας αποφασίζεται η σύσταση τριών επιτροπών¹⁷ ειδικού σκοπού, της Επιτροπής Στήριξης, της Επιστημονικής Επιτροπής και της Καλλιτεχνικής Επιτροπής. Κοινό μέλημά τους αποτελεί η ενδεδειγμένη μελέτη του βέλτιστου δυνατού τρόπου μέσω του οποίου θα μπορούσε να επιτευχθεί η εκπαίδευση των προσφυγόπαιδων στο πλαίσιο μιας άμεσα υλοποιήσιμης σχολικής πρότασης. Το τελικό σχέδιο το οποίο προκρίνεται περιλαμβάνει την ίδρυση Δομών Υποδοχής και Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΔΥΕΠ) εντός των δημόσιων σχολικών μονάδων, οι οποίες βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τα Κέντρα Φιλοξενίας Προσφύγων (ΚΦΠ). Σύμφωνα με τους θεσμικά ιθύνοντες το συγκεκριμένο προενταξιακό μέτρο επιδιώκει να απαντήσει στις πολλαπλές και διαφοροποιημένες ψυχοσυναισθηματικές και εκπαιδευτικές ανάγκες ενός ιδιαίτερα ευάλωτου αλλά και αχαρτογράφητου μαθητικού πληθυσμού, μέσα σε καινοφανείς και χρονικά πιεστικές συνθήκες. Ως καταλληλότερο ωράριο λειτουργίας των ΔΥΕΠ προκρίνεται εκείνο της απογευματινής βάρδιας, από τις 14.00 έως τις 18.00. Το ωρολόγιο πρόγραμμα περιλαμβάνει τα διδακτικά αντικείμενα της Γλώσσας (6 ώρες), των Αγγλικών (4 ώρες), των Μαθηματικών (3 ώρες), της Φυσικής Αγωγής (3 ώρες), της Τεχνολογίας Πληροφοριών και Επικοινωνίας (2 ώρες) και της Αισθητικής Αγωγής¹⁸ (2 ώρες). Για τη στελέχωσή τους προσλαμβάνονται εκπαιδευτικοί πλήρους ή μειωμένου ωραρίου (ΑΠΩ-ΑΜΩ), αλλά και ωρομίσθιοι, ανάλογα με τις ανάγκες της υπηρεσίας, από τον ενιαίο πίνακα αναπληρωτών.¹⁹ Στα ειδικότερα καθήκοντα των εκπαιδευτικών που προσλαμβάνονται σε ΔΥΕΠ αναφέρονται εκείνα της ομαλής ένταξης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς και της μέριμνας για αλληλεπίδραση με τους συνομηλικούς τους Έλληνες. Οφείλουν επίσης να είναι ευέλικτοι κατά τη διδασκαλία τους συνυπολογίζοντας την πολιτισμική ταυτότητα²⁰ των μαθητών τους και να

β) η αναλογία 1-1, δηλαδή, για κάθε μία επιστροφή Σύριου πρόσφυγα στην Τουρκία, ένας Σύριος πρόσφυγας από την Τουρκία θα επανεγκαθίσταται στην Ευρώπη, γ) η κατάργηση της βίζας για τους Τούρκους πολίτες που ταξιδεύουν στην Ε.Ε και δ) η επανεκκίνηση των διαπραγματεύσεων για την ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε.

¹⁷ Βλ. Γ.Γ147079/18-03-2016, «Συγκρότηση και ορισμός μελών της Επιτροπής για τη Στήριξη των παιδιών των προσφύγων. Συγκρότηση και ορισμός μελών της Επιστημονικής Ομάδας και της Καλλιτεχνικής Ομάδας για την υποβοήθηση του έργου της ΕΣΣΠ», <https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2016/21-03-16APOFASI.pdf>

¹⁸ Η Αισθητική Αγωγή περιλαμβάνει τα διδακτικά αντικείμενα της Μουσικής, των Εικαστικών και της Θεατρικής Αγωγής.

¹⁹ Ωστόσο, εξαρχής υπήρχε πρόβλεψη που έδινε τη δυνατότητα να αποσπαστούν και μόνιμοι εκπαιδευτικοί σε ΔΥΕΠ λαμβάνοντας υπόψη συγκεκριμένα κριτήρια.

²⁰ Το θεσμικό πλαίσιο για την ίδρυση και λειτουργία των ΔΥΕΠ υφίσταται προοδευτικά αλλαγές σε

προβαίνουν στην υλοποίηση εκπαιδευτικών δράσεων εντός των Κ.Φ.Π. και των σχολικών μονάδων. Οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί που προσλαμβάνονται στις ΔΥΕΠ μπορούν να μετακινούνται κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς από την αρχική ΔΥΕΠ στην οποία τοποθετήθηκαν σε άλλη ΔΥΕΠ, είτε εντός είτε εκτός περιφέρειας, ανάλογα με τις ανάγκες της υπηρεσίας και με απόφαση της διοίκησης.

Μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της έρευνας που διεξήχθη, τμήμα της οποίας θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, ήταν η ποιοτική διερεύνηση των απόψεων και των εμπειριών των αναπληρωτών εκπαιδευτικών ΠΕ70 οι οποίοι/ες εργάστηκαν με πρόσφυγες μαθητές σε Δομές Υποδοχής και Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΔΥΕΠ) ανά την Ελλάδα κατά το σχολικό έτος 2018-2019. Η σάρωση του πεδίου μέσω της έρευνας απογραφής, της μαζικής, δηλαδή, απεύθυνσης σε όλους/ες τους/ις δασκάλους/ες που εργάζονταν με τον συγκεκριμένο μαθητικό πληθυσμό επέτρεψε, μεταξύ άλλων, τη συγκρότηση μιας πλήρους και λεπτομερούς εικόνας του πεδίου της εκπαίδευσης των προσφύγων μαθητών/τριών στην Ελλάδα και πιο συγκεκριμένα, της προσπάθειας ένταξής τους στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Λήφθηκαν 58 ημιδομημένες συνεντεύξεις²¹ διάρκειας μιάμιση ώρας κατά μέσο όρο ενώ για την ανάλυση των δεδομένων επιλέχθηκε η θεματική ανάλυση (Τσιώλης 2018) προσαρμοσμένη στην έρευνα απογραφής. Οι 6 θεματικοί άξονες που συγκροτήθηκαν αφορούσαν α) τη συνθήκη της

σχέση με τις διατυπώσεις που χρησιμοποιεί, καθώς και τις αρμοδιότητες των εμπλεκόμενων σε αυτές εκπαιδευτικών, ΣΕΠ και σχολικών συμβούλων. Η Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) 1523060/ΓΔ4/2016-ΦΕΚ 3049/Β/23-9-2016 καταργείται έναν μήνα μετά και αντικαθίσταται από (ΚΥΑ) την 180547/ΓΔ4/2016-ΦΕΚ 3502/2016/Β/31-10-2016 (άρ.12-παρ.3). Τον επόμενο χρόνο καταργείται και αντικαθίσταται από την ΚΥΑ 139654/ΓΔ4/2017-ΦΕΚ 2985/Β/30-8-2017 (άρ.11-π.3). Στη συνέχεια, με τον ν.4547/2018, μία σειρά άρθρων εξειδικεύουν, τροποποιούν ή καταργούν προγενέστερες αποφάσεις, κυρίως σε σχέση με τις αρμοδιότητες και τον τρόπο επιλογής των στελεχών εκπαίδευσης, συστήνουν νέες επιτροπές ορίζοντας το χρόνο έναρξης ισχύος αυτών και καθορίζουν τις αντίστοιχες μεταβατικές διατάξεις, αρχής γενομένης από το σχολικό έτος 2018-2019. Η διατύπωση «πολιτισμική ταυτότητα» των προσφύγων μαθητών, για παράδειγμα, θα δώσει τη θέση της το 2017 στη διατύπωση «ιδιαίτερες ανάγκες των μαθητών που φοιτούν στις ΔΥΕΠ» (Τ. Β2985/30-8-2017, σ.34361). Αν και η φιλοσοφία που διέπει τη συνολική σύλληψη των ΔΥΕΠ παραμένει αναλλοίωτη, ωστόσο, η πιο εμφανής μετατόπιση η οποία παρατηρείται κατά την ανάγνωση των θεσμικών κειμένων σχετίζεται με την αναβάθμιση του ρόλου των Συντονιστών Εκπαίδευσης Προσφύγων (ένας νεοσύστατος θεσμός που αποτελεί τη γέφυρα μεταξύ καμπ-οικογενειών και ΔΥΕΠ), του ΙΕΠ, το οποίο αποκτά κεντρικό ρόλο στην επιμορφωτική διαδικασία, και των φορέων-υπηρεσιών με τους οποίους οφείλουν να συνεργάζονται και τους οποίους οφείλουν να ενημερώνουν οι ΣΕΠ, οι σχολικοί σύμβουλοι και οι εκπαιδευτικοί.

²¹ Οι μόνες περιοχές οι οποίες δεν καλύφθηκαν ήταν της Κω και της Καβάλας.

αναπλήρωσης, β) τις δυσκολίες και τα εμπόδια που συνάντησαν οι εκπαιδευτικοί, γ) την παιδαγωγική διαδικασία, δ) τις απόψεις τους για το πολιτισμικό κεφάλαιο των μαθητών/τριών τους, ε) τα κοινωνικά φαινόμενα στη διδασκαλία και στ) στις ΔΥΕΠ σε συνάρτηση με την επίσημη κρατική πολιτική.

Η μερική παρουσίαση που ακολουθεί εστιάζεται κυρίως στα ευρήματα του πρώτου και του δεύτερου θεματικού άξονα, τα οποία συνδέονται με τις εργασιακές συνθήκες, τις δομικές δυσκολίες και τα προβλήματα που συνάντησαν οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα κατά το σχολικό έτος 2018-2019 όταν και προσλήφθηκαν για να εργαστούν σε προσφυγικές εκπαιδευτικές δομές. Ο εργασιακός βίος αυτών των δασκάλων προσδιορίζεται κυρίως από δύο ιδιαίτερες συνθήκες οι οποίες διερευνήθηκαν ενδελεχώς. Αφ' ενός εκείνης του καθεστώτος της αναπλήρωσης – δεδομένου ότι το καλοκαίρι απολύονται– και αφ' ετέρου εκείνης του ειδικού πλαισίου που επικρατεί στις ΔΥΕΠ, πλαίσιο για το οποίο ελάχιστα είναι γνωστά παρά το γεγονός ότι το σχολικό έτος 2018-2019 αποτέλεσε την τρίτη χρονιά εφαρμογής του θεσμού. Η συνεξέταση που επιχειρείται έχει ως σκοπό να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο βασικές όψεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών εκφράστηκαν στο πεδίο της εκπαίδευσης των προσφύγων. Καίρια ερευνητικά ερωτήματα τα οποία επιχειρεί να απαντήσει είναι τα εξής:

1. Πώς εγγράφεται στους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες στην έρευνα το ειδικό καθεστώς της αναπλήρωσης;
2. Ποιες δομικές δυσκολίες συνάντησαν κατά την εργασία τους στις ΔΥΕΠ και πώς επέδρασαν στο παιδαγωγικό τους έργο;

Δεδομένου ότι μέχρι σήμερα δεν έχει επιχειρηθεί αντίστοιχης έκτασης έρευνα²² τόσο σε επίπεδο γενικής όσο και σε επίπεδο ειδικής σκοποθεσίας, τα ευρήματα της παρούσας έχουν γενικεύσιμο χαρακτήρα.

Όσον αφορά το ο προφίλ των συμμετεχόντων, στην έρευνα έλαβαν μέρος 58 δάσκαλοι εκ των οποίων οι 57 ήταν αναπληρωτές και ένας μόνιμος. Οι 53 ήταν γυναίκες και οι 5 άνδρες. Οι 46 είχαν προσληφθεί ως Αναπληρωτές Πλήρους Ωραρίου και οι 11 ως Αναπληρωτές Μειωμένου Ωραρίου ενώ ένας μόνο εκπαιδευτικός ήταν μόνιμος. Οι 36 είναι μεταξύ 21-30 ετών, οι 19 μεταξύ 31-40, οι 2 μεταξύ 41-50 και ένας είναι μεταξύ 51-60 ετών. Άγαμοι δηλώνουν οι 37, έγγαμοι οι 19 και διαζευγμένοι οι 2. Οι 16 έχουν παιδί ενώ μία είναι έγκυος. Τέλος, οι 24 δηλώνουν ότι προέρχονται από τον Πίνακα Μηδενικής Προϋπηρεσίας.

²² Στη συντριπτική τους πλειονότητα πρόκειται για μελέτες περίπτωσης με μικρά ερευνητικά δείγματα, γεωγραφικά εστιασμένες και διαφοροποιημένες τόσο ως προς τον πληθυσμό-στόχο όσο και ως προς το θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης.

Ευρήματα της έρευνας

Η συνθήκη της αναπλήρωσης

Πάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς (33/58) αναφέρονται στο χρόνο που μεσολάβησε από τη λήψη του πτυχίου τους μέχρι να προσληφθούν πρώτη φορά ως αναπληρωτές περιγράφοντας τα συναισθήματα που συνόδευσαν τη χρόνια αναμονή μέχρι να κληθούν να ασκήσουν το επάγγελμα που συνδέεται με τις σπουδές τους. Συναισθήματα όπως αιφνιδιασμός, ματαιώση, απελπισία και απογοήτευση από εκείνους που ξεκίνησαν με υψηλές προσδοκίες σε σχέση με την επαγγελματική αποκατάσταση που θα τους εξασφάλιζαν τα Παιδαγωγικά Τμήματα συμβαδίζουν με εκείνα της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας για πλήθος ζητημάτων που σχετίζονται με τον εργασιακό και προσωπικό τους βίο. Σκέψεις και προβληματισμοί σχετικά με την απομάκρυνση από το αντικείμενο των σπουδών (το οποίο για τη συντριπτική πλειονότητα υπήρξε προϊόν συνειδητής απόφασης και ανάγκης), τη διεύρυνση των επαγγελματικών δυνατοτήτων (είτε με περισσότερες σπουδές είτε με φυγή στο εξωτερικό) μέχρι και τη συνολική αλλαγή επαγγελματικού προσανατολισμού συναντώνται στις αφηγήσεις τους.

Η εμπέδωση της αδιοριστίας και της ισχνής επαγγελματικής απορρόφησης θέτει ωστόσο, επιτακτικά στους εκπαιδευτικούς το ζήτημα του βιοπορισμού, στρέφοντάς τους σε επαγγέλματα τα οποία δεν είναι πάντα συναφή με το αντικείμενο των σπουδών τους. Από τους 42 εκπαιδευτικούς που περιγράφουν την επαγγελματική τους πορεία απ' όταν τελείωσαν τη σχολή (ορισμένοι και κατά τη διάρκεια των σπουδών τους), οι 23 δηλώνουν ότι παρέδιδαν ιδιαίτερα μαθήματα, με ελάχιστους, εντούτοις, να ασχολούνται αποκλειστικά με αυτά ή να τους παρέχουν στοιχειώδη οικονομική αυτονομία. Τα ιδιαίτερα μαθήματα αποτελούν για την πλειονότητα των εκπαιδευτικών ένα συμπληρωματικό εισόδημα σε άλλες εργασίες ή ένα «χαρτζιλίκι», όπως οι ίδιοι αναφέρουν, που τους επιτρέπει να καλύπτουν τμήμα των προσωπικών τους εξόδων όσο διαμένουν με την οικογένειά τους. Για κάποιους, μάλιστα, συνιστά την ελάχιστη σύνδεση με το επιστημονικό τους αντικείμενο.

Από τις αφηγήσεις των εκπαιδευτικών προκύπτει ότι κύριοι τομείς απασχόλησης για τους ίδιους είναι εκείνοι της εστίασης, του τουρισμού, των υπηρεσιών και του εμπορίου, με πιο διαδεδομένα πόστα εκείνα του σέρβις και της γραμματειακής υποστήριξης. Σπανιότερα συναντώνται εκείνα της πωλήτριας και του υπαλλήλου σε σούπερ μάρκετ, ενώ μεμονωμένες αναφορές γίνονται για εποχιακά επαγγέλματα (ναυαγοσώστης), υπάλληλος σε ζαχαροπλαστείο, σεφ, εργαζόμενος σε ΜΚΟ, λογιστής,

baby-sitter, εργασία σε ΚΔΑΠ ή κέντρο μελέτης, υπεύθυνος εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε μουσείο και εργασία σε παιδότοπο. Δεκατρείς (13) συμμετέχοντες δηλώνουν επίσης ότι απασχολούνταν στην ιδιωτική εκπαίδευση, άλλοτε ως εκπαιδευτικοί σε ιδιωτικά σχολεία ή παιδικούς σταθμούς και άλλοτε σε φροντιστήρια, αξιοποιώντας τις ειδικές γνώσεις που απέκτησαν μέσα από τις ευρύτερες σπουδές τους (ρομποτική, διδασκαλία ξένης γλώσσας, ιδιωτική παράλληλη στήριξη). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διηγήσεις εκπαιδευτικών οι οποίοι έχουν εργαστεί σε ιδιωτικό σχολείο, τμήμα των οποίων κάνει λόγο για συνθήκες στυγνής οικονομικής εκμετάλλευσης. Η πολυπόθητη πρόσληψη, ωστόσο, όταν έρχεται, προκαλεί στους εκπαιδευτικούς αμφιθυμία και εσωτερική σύγκρουση, ειδικά σε όσους είχαν καταφέρει με κόπο να εξασφαλίσουν τα τελευταία χρόνια μια σταθερή εργασία (10/42). Στρεσογόνους για αυτούς παράγοντες αποτελούν η ανακοίνωση στους εργοδότες τους ότι παραιτούνται (συχνά στα μέσα της χρονιάς), αλλά και η ανασφάλεια για το αν θα προσληφθούν εκ νέου το επόμενο έτος. Οι ανατροπές που σηματοδοτεί στη ζωή τους η αποδοχή της πρόσληψης, δίχως εχέγγυα για το μέλλον, στο όνομα της πολυπόθητης προϋπηρεσίας και της επανασύνδεσης με το αντικείμενο των σπουδών, συνιστά για τους εκπαιδευτικούς μια απόφαση υψηλού ρίσκου. Μάλιστα, για την πλειονότητα, η επιλογή του να εργαστούν σε μια ΔΥΕΠ με προσφυγικό μαθητικό πληθυσμό είναι μεταξύ άλλων συνδεδεμένη με την αύξηση των πιθανοτήτων πρόσληψης, της συγκέντρωσης προϋπηρεσίας και της δυνατότητας να εργαστούν εντός συγκεκριμένων νομών κοντά στον τόπο διαμονής τους. Αντίστοιχες αγωνίες αποτυπώνονται και κατά την επιλογή των μεταπτυχιακών τους σπουδών. Στο συγκεκριμένο ζήτημα είναι διακριτή η τάση οι εκπαιδευτικοί να προσεγγίζουν τη συνέχιση των σπουδών τους έχοντας συχνά ως εφιαλτήριο την αύξηση των πιθανοτήτων απορρόφησης και τη διεύρυνση των επαγγελματικών τους προοπτικών είτε μέσα από τη διατήρηση της καλής τους θέσης ή και την άνοδό τους στον πίνακα των αναπληρωτών είτε μέσα από την πρόσληψή τους σε δομές πέραν της γενικής εκπαίδευσης. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι 15 από τους 39 κατόχους ή φοιτητές μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών ή προγραμμάτων δηλώνουν ως αντικείμενο σπουδών εκείνο της Ειδικής Αγωγής. Μάλιστα για 4 από αυτούς συνιστά το δεύτερο μεταπτυχιακό πρόγραμμα που παρακολουθούν, ενώ η πλειονότητα δηλώνει ρητά τον προσανατολισμό της στην αύξηση των πιθανοτήτων πρόσληψης ή διορισμού.

Η συζήτηση για τις συνθήκες της αναπλήρωσης συγκεντρώνει πλήθος παραγλωσσικών στοιχείων, με τις περιγραφές και τις αντιδράσεις των εκπαιδευτικών να χαρακτηρίζονται από συναισθηματική φόρτιση, παράπονο, σαρκασμό και θυμό. Ειδικά για όσους δεν προέρχονται από τον Πίνακα Μηδενικής Προϋπηρεσίας και

τελούν υπό αυτό το καθεστώς για χρόνια η πρόσληψη δεν συνιστά ανακούφιση, αλλά σημαίνει την έναρξη μιας πολυδιάστατης και βαθιά ψυχοφθόρας διαδικασίας. Οι αναφορές τους περιγράφουν με ένταση τόσο την ψυχοσυναισθηματική τους κατάσταση που βάλλεται από τις συνεχείς μετακινήσεις-μετακομίσεις εντός και εκτός του νομού μόνιμης κατοικίας όσο και την αγωνία για τη διασφάλιση των υλικών όρων της ζωής τους, εξαιτίας της γενικευμένης ανασφάλειας και της οικονομικής αιμορραγίας που σηματοδοτεί το καθεστώς του αναπληρωτή εκπαιδευτικού. Από τους 33 εκπαιδευτικούς που αναφέρονται πιο επισταμένα στην οικονομική τους κατάσταση, η συντριπτική πλειονότητα αναδεικνύει την οικονομική εξουθένωση που υφίστανται εξαιτίας του μεγάλου κόστους που απαιτούν οι συνεχείς μετακομίσεις υπογραμμίζοντας τα ακριβά ενοίκια, τη δυσκολία ανεύρεσης σπιτιού και το υψηλό ποσό που χρειάζεται ένας αναπληρωτής για την πρώτη του εγκατάσταση στον τόπο πρόσληψης (από 1.000 έως 2.000 ευρώ). Συγχρόνως αναδεικνύουν το κόστος των μετακινήσεων με τη βενζίνη να εκτοξεύει τα ανελαστικά έξοδα, καθώς και την αδυναμία τους να προβούν σε στοιχειώδη αποταμίευση. Μάλιστα, όσοι εκπαιδευτικοί εργάζονταν στη δημόσια εκπαίδευση και πριν την οικονομική κρίση προβαίνουν σε ρητές αναφορές συγκρίνοντας τους μισθούς τους πριν και μετά, με το σύνολο να συμφωνεί στις δυσμενείς ανατροπές που η τελευταία επέφερε στον προσωπικό και οικογενειακό προϋπολογισμό. Σημαντικές παράμετροι που ανακουφίζουν ή επιβαρύνουν τους συμμετέχοντες στην έρευνα είναι η οικογενειακή και προσωπική τους κατάσταση, η υλική στήριξη που λαμβάνουν από τα οικεία τους πρόσωπα καθώς και το αν παράλληλα παρακολουθούν μεταπτυχιακές σπουδές. Θίγεται ακόμη ο αποκλεισμός τους από το ταμείο ανεργίας λόγω της αργοπορημένης πρόσληψής τους, ενώ τμήμα των εκπαιδευτικών αναγκάζεται να εργάζεται το καλοκαίρι στον ιδιωτικό τομέα προκειμένου να συμπληρώσει τα έτη που του υπολείπονται. Άξιος προσοχής είναι επίσης οι αναφορές οι οποίες κάνουν λόγο για «αγώνα αντοχής» στο επάγγελμα, με ορισμένους να μιλούν μέχρι και για εγκατάλειψη του αντικειμένου ή φυγή στο εξωτερικό. Στα θετικά που αποτυπώνονται σε ορισμένες συνεντεύξεις εντάσσεται η μεγάλη διαφορά μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα σε ό,τι αφορά τις οικονομικές απολαβές και το χρόνο εργασίας. Εξίσου κομβικά σημεία της κριτικής τους αποτελούν συγχρόνως η μεταβολή των συνθηκών της προσωπικής τους ζωής, γεγονός το οποίο έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με το ατέρμονο κυνήγι συλλογής μορίων και προσόντων, καθώς και με την επιθυμία τους να επιτύχουν μια έγκαιρη πρόσληψη, όπως και η συνθήκη της μητρότητας σε συνάρτηση με τις κατάφωρες αδικίες που εμφιλοχωρούν στο θεσμικό πλαίσιο μεταξύ μονίμων και αναπληρωτών. Συγκεκριμένα, από τους 27 εκπαιδευτικούς που δηλώνουν ότι περιορίζουν τις

επιλογές τους κατά τη δήλωση τοποθέτησης, μόνο 5 από αυτούς προέρχονται από τον Πίνακα Μηδενικής Προϋπηρεσίας. Το γεγονός αυτό συνάδει και με τις αναφορές τους σε σχέση με τον τρόπο που εγγράφεται στους ίδιους η συνθήκη της αναπλήρωσης. Από τους 18 εκπαιδευτικούς που εργάζονται φέτος για πρώτη φορά και προβαίνουν σε εκτεταμένες αναφορές (από τους συνολικά 24), οι 12 εστιάζουν είτε στην αβεβαιότητα, το φόβο και την επαγγελματική ανασφάλεια που αισθάνονται, είτε στη μοναξιά που βιώνουν, είτε στις πρακτικές και οικονομικές δυσκολίες που επέφερε στη ζωή τους η πρόσληψη. Έξι (6) ακόμη θίγουν το ζήτημα της ηλικίας αλλά και της οικογένειας (ορισμένοι υπό τη μορφή προβληματισμού) ως το φυσικό-προσωπικό όριο το οποίο θα καθορίσει το μέχρι πότε θα «αντέχουν» να οργάνουν την Ελλάδα ως άλλοι νομάδες. Αντιθέτως, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών που εργάζεται υπό αυτό το καθεστώς για χρόνια δίνει έμφαση πρωτίστως στο ζήτημα της δημιουργίας οικογένειας είτε ως προοπτική η οποία βάλλεται είτε ως υπαρκτή μεταβολή της προσωπικής τους ζωής η οποία τους δημιούργησε πολλαπλά αδιέξοδα ερχόμενη σε ρήξη με την μέχρι πρότινος συνθήκη της επαγγελματικής περιπλάνησης. Έτσι, από τους 26 εκπαιδευτικούς (σε σύνολο 33) οι οποίοι αναφέρονται πιο εκτεταμένα στις επιπτώσεις της αναπλήρωσης, οι 18 εστιάζουν κυρίως στο ζήτημα της ηλικίας και της οικογένειας (με τις αναφορές όσων έχουν παιδιά να χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη ένταση) ενώ οι υπόλοιποι 8 (αλλά και ορισμένοι από τους προαναφερθέντες) υπογραμμίζουν άλλοτε τις προσπάθειες που έκαναν προκειμένου να διασφαλίσουν εξ αρχής μια πρόσληψη κοντά στον τόπο μόνιμης κατοικίας τους κι άλλες φορές στην εξάντληση, την ψυχική κόπωση και την άπωση που τους προκαλεί πλέον το επάγγελμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τους περισσότερους από τους εκπαιδευτικούς που δεν προβαίνουν σε εκτεταμένες ή ιδιαίτερα φορτισμένες αναφορές (είτε προερχόμενοι από τον Πίνακα Μηδενικής Προϋπηρεσίας είτε από τους εκπαιδευτικούς οι οποίοι εργάζονται χρόνια) κοινό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι –τουλάχιστον κατά την χρονιά κατά την οποία διεξήχθη η έρευνα– έχουν προσληφθεί εντός του νομού τους ή σε κοντινή απόσταση από αυτόν.

Το ζήτημα των εργασιακών δικαιωμάτων των αναπληρωτών απασχολεί εξίσου τους συμμετέχοντες στην έρευνα οι οποίοι υπογραμμίζουν τις χαώδεις διαφορές στις άδειες μεταξύ μόνιμων και αναπληρωτών εκπαιδευτικών. Υπό αυτό το πρίσμα 14 γυναίκες εκπαιδευτικοί καυτηριάζουν τις αδικίες που εμφολοχωρούν στο θεσμικό πλαίσιο σε σχέση με τις άδειες μητρότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι σχετικές αναφορές πραγματοποιούνται και από εκπαιδευτικούς που δεν έχουν ακόμα οικογένεια. Ο εξαναγκασμός σε άδεια άνευ αποδοχών σε περίπτωση επαπειλούμενης κήρυξης αλλά και η επιστροφή στους δύο μήνες, περίοδος κατά την οποία οι

εκπαιδευτικοί ακόμα θηλάζουν, περιγράφονται με μελανά χρώματα ως μια βίαιη και κατάφωρα άδικη εμπειρία. Εννέα (9) εκπαιδευτικοί επισημαίνουν την υπονόμηση του δικαιώματός τους στην ασθένεια, εξαιτίας των μειωμένων αναρρωτικών αδειών που δικαιούνται ως αναπληρωτές, ενώ τρεις (3) εξηγούν ότι είτε αποφεύγουν τη χρήση τους για οικονομικούς λόγους (2) είτε αποθαρρύνονται από το δαιδαλώδες θεσμικό πλαίσιο (1). Ειδική αναφορά κάνουν, ωστόσο, σχετικά με τα εμπόδια που συνάντησαν κατά την χρονιά της έρευνας στην προσπάθειά τους να κάνουν χρήση των εκπαιδευτικών και επιμορφωτικών αδειών που δικαιούνταν, εξαιτίας κυρίως της αρνητικής στάσης της διοίκησης να τις εγκρίνει λόγω των επιπτώσεων που θα επέφεραν στη λειτουργία των ΔΥΕΠ (5). Το επίδικο ζήτημα του αν θα κλείσει η ΔΥΕΠ σε περίπτωση απουσίας των εκπαιδευτικών μεταφέρεται ως πρόβλημα στους ίδιους, με αποτέλεσμα είτε να αποθαρρύνονται από το να κάνουν χρήση των αδειών που δικαιούνται είτε να γίνονται αποδέκτες αρνήσεων και εκφοβισμού από τη διοίκηση (8). Παρατηρείται, επίσης, διαφοροποίηση από νομό σε νομό σε σχέση με τον τρόπο που επιλέγεται να γίνει η κάλυψη των αδειών των εκπαιδευτικών. Ενώ σε κάποιες περιοχές θεωρείται δεδομένο ότι η ΔΥΕΠ αναστέλλει τη λειτουργία της, σε άλλες περιοχές είτε μοιράζονται οι μαθητές σε γειτονικά σχολεία είτε ασκούνται πιέσεις να αναλάβουν την κάλυψη των κενών οι εκπαιδευτικοί των ειδικοτήτων.

Δομικές δυσκολίες και επίδραση στο παιδαγωγικό έργο

Υποστελέχωση

Προεξάρχουσας σημασίας πρόβλημα για τη συντριπτική πλειονότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα υπήρξε η γενικευμένη υποστελέχωση των ΔΥΕΠ και η αποψίλωσή τους από το αναγκαίο α) εκπαιδευτικό και β) ειδικό-βοηθητικό επιστημονικό προσωπικό. Συγκεκριμένα, 32 εκπαιδευτικοί περιγράφουν με μελανά χρώματα είτε τα πολλαπλά προβλήματα που προκαλούνται από την απουσία δεύτερου εκπαιδευτικού ΠΕ70 στις ΔΥΕΠ είτε εξαιτίας των συνεχών αναβαθμίσεων των προσληφθέντων δασκάλων και εκπαιδευτικών ειδικοτήτων δίνοντας έμφαση στο λόγο τους στις σοβαρές δυσκολίες που προκαλούν τόσο στην εύρυθμη λειτουργία των Δομών όσο και στο παιδαγωγικό τους έργο. Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τις απαντήσεις 20 εκπαιδευτικών, οι προβλεπόμενες ώρες του μαθήματος της Αισθητικής Αγωγής (Μουσική, Εικαστικά και Θεατρική Αγωγή) δεν διδάσκονται καθώς δεν έχουν προσληφθεί οι αντίστοιχες ειδικότητες. Δεκατρείς (13) από τους συμμετέχοντες στην έρευνα δηλώνουν ότι δεν έχουν εκπαιδευτικό Φυσικής Αγωγής, 11 ότι δεν έχουν εκπαιδευτικό Νέων Τεχνολογιών (ενώ 3 ακόμη κάνουν λόγο για σοβαρές καθυστερήσεις στην κάλυψη των κενών της συγκεκριμένης ειδικότητας που

προέκυψαν κατά τη διάρκεια της χρονιάς). Εντύπωση προκαλούν οι περιπτώσεις ΔΥΕΠ σε δύο νομούς οι οποίες ξεκίνησαν τη λειτουργία τους χωρίς καθόλου ειδικότητες καθώς και μία τρίτη περίπτωση σε διαφορετικό νομό στην οποία ορισμένα μαθήματα ειδικοτήτων πραγματοποιούνται εθελοντικά από εκπαιδευτικούς της πρωινής ζώνης. Οι συνέπειες της υποστελέχωσης, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες στην έρευνα, εκτείνονται από λειτουργικά αδιέξοδα στη σύνταξη των ωρολόγιων προγραμμάτων και τη συνακόλουθη αναστάτωση που η τελευταία επιφέρει μέχρι σοβαρότερα προβλήματα, όπως η ασυνέχεια στην παιδαγωγική διαδικασία, η διάρρηξη της σχέσης μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικών, καθώς και ο αρνητικός αντίκτυπος σε ό,τι αφορά το ψυχοσυναισθηματικό επίπεδο των μαθητών εξαιτίας της συνεχούς αστάθειας στα πρόσωπα των δασκάλων τους. Συγχρόνως, τμήμα των εκπαιδευτικών υπογραμμίζει την εντατικοποίηση της εργασίας τους, τη μοναξιά και την αποξένωση που αισθάνονται, ενώ ανακλύπτουν και ζητήματα ασφάλειας των μαθητών, τα οποία δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν εξαιτίας του μειωμένου προσωπικού. Δεν λείπουν επίσης αναφορές που αφορούν στις Διευθύνσεις Εκπαίδευσης, με τη διοικητική ιεραρχία να προβαίνει σε διασταλτική ερμηνεία του διευθυντικού δικαιώματος που της παρέχεται για «εξαιρετικούς λόγους» αποφασίζοντας να προχωρήσει σε έγκριση της αύξησης του αριθμού των μαθητών, στο όνομα του να λειτουργήσουν οι ΔΥΕΠ με οποιοδήποτε κόστος. Στην έρευνα, μάλιστα, καταγράφονται και μεμονωμένες περιπτώσεις ΔΥΕΠ οι οποίες ξεκίνησαν ή συνέχισαν τη λειτουργία τους χωρίς καθόλου ειδικότητες, με τους εκπαιδευτικούς να βρίσκονται για ένα διάστημα μπροστά σε συμπυκμένα τμήματα τα οποία υπερέβαιναν κατά πολύ το τυπικό όριο, είτε αναλάμβαναν οι ίδιοι εξ ολοκλήρου τα μαθήματα των ειδικοτήτων.

Η απουσία πολιτισμικών διαμεσολαβητών και ψυχολόγων αναγνωρίζεται επίσης ως μία ακόμα σοβαρή αδυναμία της στελέχωσης των ΔΥΕΠ με 37 εκπαιδευτικούς να θίγουν το συγκεκριμένο ζήτημα. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα που προβαίνουν σε πιο εκτενείς αναφορές επιμένουν στην απουσία ψυχοκοινωνικής στήριξης, με τη διαχείριση των τραυματικών εμπειριών των μαθητών να προβάλλεται ως επιτακτική ανάγκη παρέμβασης για την επούλωση των οδυνηρών καταστάσεων που βίωσαν οι τελευταίοι. Άλλοτε οι εκπαιδευτικοί εστιάζονται στην απαραίτητη βοήθεια που θα έπρεπε να τους παρέχεται από μεταφραστές προκειμένου να επιλύουν συγκρούσεις, να εξηγήσουν έννοιες ή και να επιτύχουν ένα πρώτο επίπεδο συνεννόησης μέχρι να ομαλοποιηθεί η επικοινωνία. Θίγεται ακόμη η παντελής απουσία στήριξης των μαθητών στις περιπτώσεις εκείνες που χρήζουν ειδικής φροντίδας, με τα πρωτόκολλα που ισχύουν για τις πρωινές τάξεις να μην ενεργοποιούνται στην περίπτωση των προσφύγων μαθητών. Ακόμα και στις σπάνιες περιπτώσεις που επιτυγχάνεται η

εμπλοκή των αρμόδιων φορέων ²³, συγκεκριμένα μέτρα αντιμετώπισης δεν λαμβάνονται.

Υλικοτεχνική υποδομή

Με δυσμενείς όρους διεξάγεται η εκπαιδευτική διαδικασία για πάνω από το ένα τρίτο των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα, με τους τελευταίους να αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα στην άσκηση του έργου τους εξαιτίας της οικονομικής αδυναμίας πολλών σχολικών μονάδων να καλύψουν το κόστος και τις ανάγκες λειτουργίας των Δομών. Συγκεκριμένα, 22 εκπαιδευτικοί εστιάζονται στην ελλιπή ή και ανύπαρκτη κάλυψη των αναγκών τους σε υλικά τα οποία είναι απαραίτητα σε μαθητές και εκπαιδευτικούς (μολύβια, τετράδια, χαρτί φωτοτυπικού), υλικά για κατασκευές (χαρτόνια, ψαλίδια, κόλλες, μπογιές) ενώ προβλήματα συνάντησαν και στην απρόσκοπτη χρήση εκτυπωτών και φωτοτυπικών μηχανημάτων που απαιτεί η εκπαιδευτική διαδικασία. Στις αναφορές τους αποτυπώνεται συχνά είτε η έκπληξη για την ένδεια στην οποία βρίσκονται οι σχολικές μονάδες στις οποίες υπηρετούν είτε η αμηχανία τους για τον τρόπο που θα υπερβούν αυτές τις δυσκολίες. Καθοριστικός για τη στάση που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί απέναντι στις γενικευμένες ελλείψεις αποδεικνύεται ο ρόλος των διευθύνσεων των σχολικών μονάδων, με τη βαρυθυμία των τελευταίων (άλλοτε με άμεσο κι άλλες φορές με έμμεσο τρόπο) να διαπερνά το κλίμα του σχολείου, επηρεάζοντάς τους. Ο τρόπος που εγγράφεται στους συμμετέχοντες στην έρευνα έχει δύο όψεις: οι εκπαιδευτικοί αισθάνονται είτε επαίτες που παρακαλούν για τα αυτονόητα, είτε –αποθαρρυσμένοι από το κυρίαρχο κλίμα– αποφεύγουν να ζητούν. Τμήμα αυτών προβαίνει στην ατομική λύση φροντίζοντας να καλύψει με προσωπικά έξοδα τις ανάγκες των εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Επίσης, 11 εκπαιδευτικοί σημειώνουν ότι η απουσία τεχνολογικών-εποπτικών μέσων ή η αδυναμία χρήσης τους (5) επηρεάζει άμεσα τη δουλειά τους, ενώ 9 ιεραρχούν την απουσία θέρμανσης ως πρώτη στις δυσκολίες που συνάντησαν.

Από τις αναφορές των εκπαιδευτικών που δεν συνάντησαν τέτοιου είδους προβλήματα (είτε καθόλου είτε σε μικρή έκταση) διαπιστώνεται σημαντική διαφοροποίηση από σχολείο σε σχολείο (εντός και εκτός νομού) σε σχέση με το ποιος τελικά αναλαμβάνει να καλύψει τις υλικές ανάγκες μαθητών και εκπαιδευτικών των ΔΥΕΠ (σχολείο, φορείς που δραστηριοποιούνται στο καμπ όπως ΔΟΜ, ΜΚΟ ακόμα και ΣΕΠ ή συνδυασμός τους). Αξίζει να σημειωθεί ότι και σε αυτή την περίπτωση οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναφέρουν ότι κάνουν συχνά χρήση των προσωπικών

²³ Όπως τα Κέντρα Διαφοροδιάγνωσης Διάγνωσης και Υποστήριξης (ΚΕΔΔΥ).

τους υπολογιστών (10) ενώ καταγράφονται και αναφορές οι οποίες τονίζουν τις εξωτερικές χορηγίες που έλαβαν προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες τους.

Συμπεράσματα-συζήτηση

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές στην εκπαίδευση αποτυπώνονται με τρόπο ανάγλυφο τόσο στον εργασιακό βίο των αναπληρωτών εκπαιδευτικών, αναδεικνύοντας την πολλαπλότητα των όψεων και των δυσμενών επιδράσεων που επιφέρουν στους τελευταίους, όσο και σε επίπεδο καθημερινής λειτουργίας των ΔΥΕΠ μέσα από το πλήθος των δυσκολιών που συνεπάγονται για το παιδαγωγικό έργο που επιτελείται σε αυτές. Η παύση των διορισμών που σηματοδότησε η περίοδος της οικονομικής κρίσης και των μνημονιακών πολιτικών σε συνάρτηση με τις προοδευτικές μεταβολές του θεσμικού πλαισίου σε αρνητική κατεύθυνση, συνιστούν μια φθοροποιό και ιδιαίτερα πιεστική συνθήκη για τους αναπληρωτές δασκάλους. Το φύλο, τα χρόνια υπηρετήσης καθώς και η προσωπική-οικογενειακή κατάσταση αναδεικνύονται σημαντικές παράμετροι που επηρεάζουν άμεσα τον τρόπο που εγγράφεται στους συμμετέχοντες στην έρευνα η συνθήκη της αναπλήρωσης. Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί και συγκεκριμένα όσες δεν προέρχονται από τον Πίνακα Μηδενικής Προϋπηρεσίας, με περισσότερα από 4 χρόνια υπηρεσίας ως αναπληρώτριες έγγαμες ή σε μακροχρόνια σχέση, συνιστούν εκείνη την εκπαιδευτική κατηγορία η οποία βιώνει με ιδιαίτερα οδυνηρό τρόπο τη συνθήκη της αναπλήρωσης. Το έμφυλο στοιχείο είναι κυρίαρχο καθώς πέρα από τη φυσική και ψυχοσυναισθηματική κόπωση που επέρχεται προϊόντος του χρόνου από τις συνεχείς μετακινήσεις προστίθεται και η παράμετρος της οικογένειας ως ένας επιπλέον καθοριστικός παράγοντας ο οποίος μεταβάλλει τις δηλώσεις προτίμησης, συρρικνώνοντας τις επιλογές τους ως προς τις περιοχές που δύνανται να εργαστούν. Ακόμα πιο επιδραστική παράμετρος για την εγγραφή της συνθήκης της αναπλήρωσης με αρνητικό τρόπο αποτελεί το ζήτημα της μητρότητας ειδικά σε όσες συμμετέχουσες στην έρευνα γέννησαν κατά τη διάρκεια της πρόσληψής τους. Η χρόνια αδιοριστία μετατρέπει τους εκπαιδευτικούς σε νομάδες, παγιώνοντας το καθεστώς του συμβασιούχου εκπαιδευτικού σε ένα επάγγελμα το οποίο από τη φύση του θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από σταθερότητα. Οι οικονομικές απολαβές των δασκάλων συρρικνώνονται δραματικά, ενώ ο εργασιακός τους βίος χαρακτηρίζεται από γενικευμένη ανασφάλεια και οικονομική αιμορραγία λόγω των συνεχών μετακινήσεων. Τα πτυχία υποβαθμίζονται, ενώ μια αγοραία λογική συλλογής προσόντων μέσω τίτλων σπουδών που αποκτώνται με κίνητρο τη διασφάλιση μιας

καλής θέσης στον πίνακα των αναπληρωτών αντικαθιστούν την ελεύθερη, ουσιαστική και με παιδαγωγικούς όρους διεύρυνση των επιστημονικών οριζόντων των νέων εκπαιδευτικών. Η εργαλειοποίηση της επιστημονικής γνώσης και η εμπορευματοποίηση των σπουδών μέσω της εισαγωγής διδασκτρων στους μεταπτυχιακούς κύκλους των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων υπονομεύουν τον ίδιο τον σκοπό της επιστημονικής και εκπαιδευτικής διαδικασίας, μετατρέποντας τον εκπαιδευτικό σε πελάτη και τη γνώση σε πεδίο επιχειρηματικής δραστηριότητας, ενώ ενισχύουν τους ταξικούς φραγμούς στη μόρφωση. Η στροφή σημαντικού τμήματος των συμμετεχόντων στην έρευνα προς τις σπουδές στην Ειδική Αγωγή αλλά και το πλήθος των επί πληρωμή σεμιναρίων που οι εκπαιδευτικοί παρακολουθούν εξαιτίας της μοριοδότησης που προσφέρουν στο πλαίσιο της εφαρμογής του «προσοντολογίου» προκειμένου να διασφαλίσουν μια προσωρινή θέση εργασίας στη δημόσια εκπαίδευση επιβεβαιώνει την έκταση του φαινομένου που μόλις περιγράφηκε. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Χατζηκωνσταντινίδου (2021, 71) σε σχέση με τη μετατόπιση που συντελείται στη φύση και στον τρόπο αντίληψης της γνώσης στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου δόγματος, «Η γνώση παύει πια να έχει χειραφετικό και απελευθερωτικό χαρακτήρα. Υπερτονίζεται η χρησιμοθηρική και ιεραρχική της διάσταση».

Συγχρόνως, οι γενικευμένες ελλείψεις σε επίπεδο στελέχωσης και υλικοτεχνικής υποδομής των ΔΥΕΠ συνηγορούν στην αρχική διαπίστωση. Η συρρίκνωση του κρατικού προϋπολογισμού για την εκπαίδευση μεταξύ των ετών 2009-2015 είναι της τάξεως του 35,6%, με τις επιπτώσεις της να διαπερνούν ολόκληρο το φάσμα της εκπαιδευτικής πραγματικότητας (Γρόλλιος 2016), γεγονός που αποτυπώνεται με αδιαμφισβήτητο τρόπο στην παρούσα έρευνα. Διερμηνείς, ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί, ειδικοί παιδαγωγοί, νοσηλευτές και φύλακες αναδεικνύονται από μεγάλο τμήμα των εκπαιδευτικών ως πολύτιμοι συνεργάτες με διακριτό ρόλο, η απουσία των οποίων δυσχεραίνει το παιδαγωγικό τους έργο. Την ίδια ώρα, το καθεστώς που θα έπρεπε να κυριαρχεί στις προσλήψεις των αναπληρωτών των ΔΥΕΠ είναι αυτό του πλήρους ωραρίου έναντι του μειωμένου, καθώς οι τελευταίες δεν διασφαλίζουν τη σταθερότητα των διδασκόντων, συνθήκη αναγκαία για την ομαλή ψυχοσυναισθηματική ένταξη των προσφύγων μαθητών. Παράλληλα, ως αποτέλεσμα της υποστελέχωσης των προσφυγικών δομών, προκύπτουν σοβαρά λειτουργικά και παιδαγωγικά προβλήματα είτε εξαιτίας της ελλιπούς ασφάλειας των μαθητών είτε εξαιτίας της αποστέωσης της παιδαγωγικής διαδικασίας στην οποία οδηγεί η απουσία των εκπαιδευτικών των ειδικοτήτων, με έμφαση σε όσους καλύπτουν το αντικείμενο της Αισθητικής Αγωγής. Αν, μάλιστα, στο γεγονός αυτό συνυπολογίσουμε και την

αλλαγή του θεσμικού πλαισίου σε σχέση με τα πρόσωπα από τα οποία δύναται να διδαχθούν τα μαθήματα των ειδικοτήτων (δηλαδή από τους ΠΕ70), έχουμε βασίμους λόγους να υποστηρίξουμε ότι η υποστελέχωση στα συγκεκριμένα επιστημονικά πεδία συσχετίζεται και με την ευρύτερα εμπεδωμένη λογική περί «εξορθολογισμού του κόστους» στην εκπαίδευση. Με τον τρόπο αυτό οι πλεονάζουσες ώρες των ΠΕ70 μπορούν να καλυφθούν και στην περίπτωση των ΔΥΕΠ αποφεύγοντας είτε ολοκληρωτικά την πρόσληψη ενός νέου αναπληρωτή είτε καταφεύγοντας στην οικονομικότερη λύση της πρόσληψης ενός αναπληρωτή μειωμένου ωραρίου, με τις αντίστοιχες μειωμένες απολαβές.

Ο τρόπος διαχείρισης της οικονομικής κρίσης μέσω της εμπέδωσης των μνημονιακών πολιτικών,²⁴ με τις τελευταίες να παρουσιάζονται ως ένας αναπόφευκτος μονόδρομος (ΕΕ 2017, 91), επηρεάζει την εκπαιδευτική πραγματικότητα όχι μόνο μέσω του οικονομικού στραγγαλισμού των δημόσιων σχολείων²⁵ αλλά και μέσα από την εναρμόνιση της εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής με υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ). Η εργαλειοθήκη του ΟΟΣΑ σε σχέση με το προφίλ του επαρκούς εκπαιδευτικού εισάγεται στα ελληνικά εκπαιδευτικά δεδομένα μέσα από το Προσοντολόγιο και τις σύστοιχες νεοφιλελεύθερες –τεχνοκρατικής έμπνευσης– πολιτικές στην εκπαίδευση:

«Η νεοφιλελεύθερη στρατηγική για την εκπαίδευση, που αναπτύσσεται από διάφορους υπερεθνικούς οργανισμούς, βρίσκει σύμφωνη την ελληνική πολιτική εξουσία, γεγονός που αποδεικνύεται από τις πολιτικές πρακτικές των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ και της ΝΔ την περίοδο 2015-2020. Στις πολιτικές αυτές αναγνωρίζονται στοιχεία που εναρμονίζονται με την εκπαιδευτική πολιτική των διεθνών οργανισμών. Είναι αναγκαίο να αναφερθεί ότι η υπογραφή του τρίτου μνημονίου δεσμεύει τη χώρα να εφαρμόσει τόσο τις κοινωνικές και οικονομικές όσο και τις εκπαιδευτικές προτάσεις του ΟΟΣΑ» (Χατζηκωνσταντινίδου 2021, 15).

Με βάση όσα προαναφέρθηκαν είναι εμφανές ότι η διαχείριση της οικονομικής κρίσης με τις περιοριστικές οικονομικές πολιτικές, τα μέτρα λιτότητας και

²⁴ Από ένα πολιτικό κόμμα το οποίο, μάλιστα, αυτοπροσδιοριζόταν ως αριστερό, έτοιμο και ικανό να έρθει σε σύγκρουση προκειμένου να εγγυηθεί την ευημερία και την αξιοπρέπεια των λαϊκών στρωμάτων που πλήττονταν βαθιά.

²⁵ Οι αναφορές για τη χρηματοδότηση και την υλικοτεχνική υποδομή είναι ενδεικτικές της κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει οι δημόσιες σχολικές μονάδες, με τους εκπαιδευτικούς να αισθάνονται επαίτες και με τις προσλήψεις του απαραίτητου προσωπικού να μην ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες λειτουργίας των ΔΥΕΠ.

«εξορθολογισμού του κόστους» των κοινωνικών δαπανών του κράτους αλλά και με την ταυτόχρονη επέκταση και εμπέδωση των νεοσυντηρητικών-νεοφιλελεύθερων πολιτικών στην εκπαίδευση δεν αφήνουν ανεπηρέαστο το πεδίο της εκπαίδευσης των προσφύγων μαθητών. Οι όποιες καλές προθέσεις συμπερίληψης και ένταξης των προσφύγων στην εκπαιδευτική διαδικασία όταν δεν συνοδεύονται από την ανάλογη υλική στήριξη, τους πόρους και την αναγκαία στελέχωση στη βάση των πραγματικών αναγκών λειτουργίας των ΔΥΕΠ τείνουν να μετατρέπονται απλώς σε ένα βολικό ρητορικό σχήμα το οποίο αγνοεί συνειδητά τόσο την με παιδαγωγικούς όρους λειτουργία των προσφυγικών εκπαιδευτικών Δομών όσο και το δυσμενές εργασιακό πλαίσιο που βιώνουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό οι συμβασιούχοι εκπαιδευτικοί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αλέφαντος, Κ., (2020), *Το καθεστώς εργασίας των αναπληρωτών εκπαιδευτικών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση*. Διπλωματική εργασία. Πάτρα: Τμήμα Διοικητικής Επιστήμης και Τεχνολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Αναστασιάδου, Μ., Μαρβάκης, Α., Μεζίδου, Π., Speer, M. (2018), *Ειδομένη: το πέρασμα που έγινε αδιέξοδο*. Αθήνα: Εφημερίδα των Συντακτών.

Γρόλλιος, Γ. (2012), «Η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση και οι κατευθύνσεις δράσης των ριζοσπαστών παιδαγωγών στην Ελλάδα», στο Τσαγγαρίδου, Ν., Μαύρου, Κ., Συμεωνίδου, Σ., Φτιάκα, Ε., Συμεού, Λ., Ηλία, Ι. (επιμ.), *Η κρίση κι ο ρόλος της Παιδαγωγικής: Θεσμοί, Αξίες, Κοινωνία*. Πρακτικά του 12ου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου, 1-17.

Γρόλλιος, Γ., Γούναρη, Π., (2016), *Απελευθερωτική και Κριτική Παιδαγωγική στην Ελλάδα. Ιστορικές διαδρομές και προοπτικές*. Αθήνα: Gutenberg.

Επιστημονική Επιτροπή ΥΠΠΕΘ (2017), *Το Έργο της Εκπαίδευσης των Προσφύγων (Α. Έκθεση Αποτίμησης του Έργου για την Ένταξη των Παιδιών των Προσφύγων στην Εκπαίδευση. Β. Προτάσεις για την Εκπαίδευση των Παιδιών των Προσφύγων κατά το σχολικό έτος 2017-2018)*. Αθήνα: ΥΠΠΕΘ (https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2017/16_06_17_Epistimoniki_Epitropi_Proscopygon_YPP_ETH_Apotimisi_Protaseis_2016_2017_Final.pdf).

ΙΝΕΕ-ΓΣΕΕ (2015), *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*. Αθήνα: ΙΝΕΕ - ΓΣΕΕ (https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2015/09/EKTHESI_2015.pdf).

ΚΑΝΕΠ-ΓΣΕΕ (2015α), *Τα βασικά μεγέθη της εκπαίδευσης 2015. Η ελληνική πρωτοβάθμια & δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Μέρος Α: Το ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο αναφοράς (2002-2013)*. Αθήνα: ΚΑΝΕΠ - ΓΣΕΕ (https://www.kanep-gsee.gr/sitefiles/files/2015_ekth.pdf).

ΚΕΜΕΤΕ (2010), *Σύστημα διορισμού στη δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση-Διαγωνισμός ΑΣΕΠ*, <http://kemete.sch.gr/wp-content/uploads/2012/01/asep2010.pdf>

Κασπάρεκ, Μ. (2017), *Μεταναστευτική πολιτική και πολιτικές στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ.

Κοτζαμάνης, Β., Καρκούλη, Α. (2016), «Οι μεταναστευτικές εισροές στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία: ένταση και βασικά χαρακτηριστικά των παρατύπως εισερχομένων ως και των αιτούντων άσυλο», *Δημογραφικά νέα* 26: 1-7.

Μανιάτης, Θ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση και ο κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα», <https://www.bankofgreece.gr/RelatedDocuments>.

Μανιάτης, Θ. (2017), «Για τις κρίσεις και την κρίση της ελληνικής οικονομίας: Ο νόμος της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους», *Κρίση* 1: 39-65.

Μαυρουδέας, Σ., Μανιάτης, Θ. (2013), «Η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση, το ελληνικό πρόβλημα και ο μαρξισμός: ένα περιγράμμα ανάλυσης και συζήτησης», στο Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών - Μ. Κλαυδιανού (επιμ.), *Ο μαρξισμός και η ελληνική οικονομική κρίση*. Αθήνα: Gutenberg, 13-21.

Μηλιός, Γ. (2020), «Το φαινόμενο ΣΥΡΙΖΑ: Η ανατροπή που δεν έγινε», στο Μηλιός, Γ., Παπαστάμου, Σ., Παπάς, Τ., Προδρομίτης, Γ. (επιμ.), *Πρώτη φορά Αριστερά*. Αθήνα: Εφημερίδα των Συντακτών, 15-97.

Νομικού, Χ. (2022), *Προσεγγίσεις των εναλλακτικών εκπαιδευτικών σχεδίων στην εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ,

Ντούλας, Π., (2019), *Μισθολογικά εκπαιδευτικών 2019. Μελέτη και παρουσίαση μισθολογίων, ιστορική σύγκριση, σύγκριση με Ευρώπη, αιτήματα και προτάσεις*, https://www.academia.edu/41212418/ΝΤΟΥΛΑΣ_ΜΙΣΘΟΛΟΓΙΚΑ_ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

Τσιώλης, Γ. (2018), «Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων», στο Ζαϊμάκης, Γ. (επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρητικές - Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης*. Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 97-125.

Χατζηκωνσταντινίδου, Χ.Α. (2021), *Οι κατευθύνσεις του ΟΟΣΑ για την επαγγελματική επάρκεια των εκπαιδευτικών και η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική*. Διπλωματική εργασία. Θεσσαλονίκη: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΑΠΘ (<http://ikee.lib.auth.gr/record/331301?ln=el>).

Dimitriadi, A., Sarantaki, A.M. (2018), *The refugee "crisis" in Greece: politicisation and polarisation amidst multiple crises*. Athens: ELIAMEP (http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2019/04/11_Dimitriadi_Sarantaki_WP5_Greece-1.pdf).

Mavromattis, G. (2016), "A Greek perspective of the European refugee crisis", *Turkish policy quarterly* 15: 81-88.

Teperoglou, E., Tsatsanis, E., Nicolacopoulos, E. (2015), "Habituating to the new normal in a post-earthquake party system: the 2014 European election in Greece", *South European Society and Politics* 20(3): 333-355.